

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

Kiss Lajos születésének centenáriumára

Kiss Lajos 1922. június 3-án látta meg a napvilágot Debrecenben, ahol apja a város megbecsült állatorvosaként praktizált. A szülői ház – amelynek a helyét a születési centenárium óta emléktábla is jelöli – a város szívében, a Péterfia utcán fekvő jellegzetes cívis házak egyike volt. A katolikus család elsőszülött gyermeke a kálvinista Rómában a helyi piarista gimnáziumban töltötte diákéveit. Ezekről az időről maga Kiss Lajos mindig úgy beszélt, mint egyfajta idilli világban leélt évekről, s a Debrecenhez való ragaszkodása annak ellenére is elkísérte őt élete végéig, hogy pályájának későbbi időszakában csupán néhány évet töltött szülővárosában. Örök nyugalomra is itt helyezték 2003-ban.

Kiss Lajos életének alakulását a második világháború körüli évek alapjaiban határozták meg. Sokszínű fiatalkori érdeklődése pályaválasztásában aligha játszott szerepet, mivel azt sokkal inkább a háború kézzelfogható valósága befolyásolta. A háborús időkben Munkácson letöltött sorkatonai szolgálat után beiratkozott a Ludovikára, ahol tüzérszti kiképzést kapott. Első szolgálati helye éppen a debreceni tüzérlaktanya volt, amelyet bő egy éves frontszolgálat, majd több mint három éves szovjet hadifogság követett. Huszonhét éves is elmúlt, amikor hazaérkezett Debrecenbe, és a hadifogság hozadékát, az ott szerzett orosz nyelvtudását a maga hasznára fordítva beiratkozott a debreceni egyetem orosz–német szakjára. Az egyetemen a szakemberhiány olyan helyzetet teremtett, hogy tehetsége és szorgalma révén Kiss Lajos három év múltán – még a diploma megszerzése előtt – nemcsak tanulhatta, hanem taníthatta is alma materében az orosz nyelvet és nyelvészetet. Szakmai karrierje – mint oly sok értelmiségi kortársáé is – a háborús évek hatásként így a szokásoshoz képest majd egy évtizednyi késéssel indulhatott meg.

A szakmai előrehaladásnak az útja sem volt azonban kevésbé rögös, mint a korábbi éveké. Származása, előélete miatt az 1950-es években szakmai kvalitásai ellenére sem nevezték ki egyetemi oktatónak sem Debrecenben, sem később Budapesten. A tudományos kutatói pálya azonban megnyílt előtte, noha tőle független körülmények következtében aspirantúrára is csak a harmadik próbálkozásra vették fel.

Aspiránsként Budapesten Hadrovics László és Kniezsa István mellett töltötte szlavista tanulóéveit, a magyarországi szlavisztika legkiválóbbjaitól sajátítva el a mesterséget. Mindkettőjüket mesterének vallotta, de nyitott volt a másoktól kapott impulzusokra is. Nyelvészként első tényleges munkahelyén, a Nyelvtudományi Intézetben A magyar nyelv értelmező szótárának a munkálataiba kapcsolódott be, amelynek Ország László volt a vezetője. A nagy munkabírású és roppant határozott Kiss Lajos jól beleillett abba a csapatba, amely mindössze néhány év alatt tető alá hozta a monumentális művet. Ország Lászlóban a követésre méltó, eszményi tudományos vezetőt látta, aki „Úriember volt a szó legnemesebb értelmében.”, s aki „Beosztottaiban feltétlenül megbízott, de nem is csalódott bennük, mert a bizalomért mindenkitől bizalmat, a korrektségért korrektséget kapott cserébe.” (Visszapillantás. In: KISS LAJOS, Szófejtés, szótárírás és nyelvtudomány-történet. Tinta

Könyvkiadó, 2004. 358). Kiss Lajos későbbi munkatársaitól tudjuk, hogy az ő katonás, szigorú jellemében is folyton megnyilvánult az a fajta nyíltság és őszinteség, amely a közös szellemi munkának is fontos alapja, és amely korrektséggel, segítő szándékkal párosulva vezetőnek és beosztottnak egyaránt a javát szolgálva sikerekre vezethetett. Kollégái, méltatói kiemelték, és e sorok írója is közvetlenül tapasztalhatta, hogy Kiss Lajos soha nem kímélte erejét, idejét, amikor mások munkáját véleményével, bírálatával segíthette.

Bizonyára az értelmező szótár szerkesztői csapatában eltöltött évek is hozzájárultak ahhoz, hogy Kiss Lajos enciklopédikus érdeklődésű emberként az őt körülvevő világ kaleidoszkopikus sokféleségét nyelvészként a szavakon át kísérelte megragadni, értelmezni és változásában visszaadni. Első írása, a *pazarol* szó eredetmagyarázata 1955-ben jelent meg a Magyar Nyelv hasábjain. Az ezt követő másfél évtizedben kis híján másfélszáz publikációt tett közzé, amelynek nagy része szófejtés: ezekben szavak százainak eredetét és történetét világította meg. Etimológiai elveiben Bárczi Géza szófejtő szótárát tekintette mintának, de nagy hatással volt rá Kniezsa István etimológiai munkássága is. Szómagyarázatait világos gondolatmenet, célratörő összefogottság, de emellett a kulturális összefüggésekre is nagy figyelmet fordító sokszempontúság és adatgazdagság jellemzi. Szótárírói habitusa az első és a második kötet szerkesztőjeként nagy hasznára volt A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára munkaközösségének is.

Kiss Lajos szófejtő írásainak többsége a magyar–szláv kapcsolatok köréből került ki. Munkásságával a magyar szlavisztikának ahhoz a fősodrához tartozott, amely a szláv nyelvek magyar kapcsolatait állította előtérbe, s ennek révén mindkét nyelv(csoport) ismeretanyagát jelentősen gazdagította. Olyan nagy elődök nyomába lépett ezzel, mint Asbóth Oszkár, Melich János, Kniezsa István és Hadrovics László. Azt, hogy ez tudatosan vállalt szellemi közösség volt, azzal is jelezte, hogy elődei munkásságát tudománytörténeti portrék egész sorában mutatta be.

Szakmai érdeklődésének fő irányát érzékelteti a több tucatnyi ez idő tájt született recenzió is, amelyben az indoeurópai, közülük is főképpen a szláv nyelvek etimológiai, szótörténeti, lexikográfiai munkáinak egész sorát ismertette. Szótárírói tapasztalatait több etimológiai és lexikológiai módszertani tanulmányban is közreadta. Pályája első szakaszának főműve a – sajnálatos módon kéziratban maradt – kandidátusi értekezése volt, amely az orosz nyelv szuffixum nélküli deverbális főneveit tárgyalta.

Pályájának fordulópontját jelzi az az 1970-ben megjelent írása, amelyben a Földrajzi nevek etimológiai szótárának a tervét vázolta fel. Ez az új téma nem volt előkészítés nélküli a tevékenységében: ilyen irányú érdeklődését jelezték a névtudományi folyóiratokról, a víznévkutatásról és az európai névtudomány fontosabb eredményeiről írott dolgozatai már a 60-as években is. Az egyéni tervmunka keretében a Nyelvtudományi Intézetben végzett újfajta szótárírói tevékenysége szinte fel sem tűnik az 1970-es évek termésében. A *Hortobágy* név etimológiája és egy szótári mutató mellett mindössze egy elméleti tanulmány a földrajzi nevek és a földrajzi köznevek viszonyáról az, ami ezt az új tematikát jelzi. Az 1978-ban kiadott Földrajzi nevek etimológiai szótára hatalmas sikere és hatása részben talán ennek a sokak számára váratlan megjelenésnek is köszönhető volt. A mű népszerűségét mutatja, hogy öt éven belül – 1980-ban és 1983-ban – két új kiadása (lényegében véve változatlan újrainyomása) is napvilágot látott.

A következő évek publikációi azonban már látványosan jelezték, hogy Kiss Lajos tovább folytatja a helynév-etimológiai munkálatokat. Nevek százainak magyarázatát adta

meg a szótárbeli megjelenítésnél jóval bővebb kifejtéssel. Publikációit többnyire tematikus rendben adta közre: hol egy vidék, hol egy korszak, hol egy nyelv jóvényneveit tárgyalva. 1988-ban pedig megjelent a FNESz. negyedik, bővített is átdolgozott kiadása, amely az első kiadáshoz képest dupla mennyiségű földrajzi név etimológiáját tartalmazta.

A szótárat nemcsak a nagyközönség fogadta lelkesen (ezt tanúsítja az is, hogy a műnek 1997-ben már az ötödik kiadása jelent meg), hanem nagy elismeréssel üdvözölte a nyelvész – elsősorban a névkutató és a nyelvtörténész – szakma is, a magyar szótáriródalom legkiválóbb alkotásai közé sorolva a kézikönyvet. Kiss Lajos tudósi habitusának a legjavát mutathatta meg e munkában: nagy munkabírását, ami a teljes idevágó magyar szakirodalom hiánytalan feltárásához (is) kellett; kiváló kritikai érzékét, amely a sokféle interpretáció értékelésében volt főleg segítségére; jó szerkesztői készségét, amely a szótár szerkezeti egyenletességét biztosította; arányérzékét, amellyel egyensúlyban tudta tartani a nevek életében szerepet játszó egyedi és általános mozgatóerők ábrázolását; és nem utolsósorban széles körű nyelvtudását és sokszínű érdeklődését, amely a szótárba belekerült helynévanyag sokrétűségét eredményezte. A nevek magyarázatában a szűkebb értelemben vett nyelvi körülmények – főleg hangtani és morfológia jegyek – elemzése mellett nagy figyelmet fordított az általuk jelölt helyek ismeretére is, mivel enélkül a nevek létrejötte és változása hitelesen nem vizsgálható meg. A mű megjelenése kétségkívül nagy lökést adott a fellendülőben lévő magyar onomasztikának, és szilárd, megkerülhetetlen alapjává vált e téren minden további kutatásnak.

Kiss Lajos a helynevek eredetmagyarázata emellett egy másik etimológiai problémát is felhelyezett a magyar szótörténeti kutatások palettájára: a tükörszavak vizsgálatát. E téren bátran támaszkodhatott szlavisztikai és germanisztikai képzettségére, valamint élénk kultúrtörténeti érdeklődésére és széles körű művelődéstörténeti tájékozottságára. A szláv tükörszókról írott könyve (1976) mintaadó szerepet töltött be a magyar szókészlet e rétegének további kutatásában.

A FNESz. negyedik, kétkötetes kiadásának megjelenését követően ismét mutatkozott némi irányváltás Kiss Lajos pályáján. Ennek egyik jellegzetessége az volt, hogy megnőtt azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek a helynevek történeti-etimológiai elemzésének tanulságait különféle tudásterületek számára kívánták megfogalmazni. Elsősorban hangtörténeti, történeti morfológiai relevanciája van annak a munkának, amely a földrajzi nevek nyelvi fejlődésének jellemzőit ragadja meg az egyes névfejtésekben megmutató közös jegyek kiemelésével. Egész sor tanulmányban kísérelte meg a nevek tanúsága alapján kiegészíteni a magyarság régi, leginkább a honfoglalás utáni, Árpád-kori történetére vonatkozó ismereteinket: ezekben szólt a korabeli Magyarország nyelvi-etnikai arculatáról, a lakosság és az egyes települések kontinuitásáról.

A helynevek fajtái közül talán a víznevekkel foglalkozott legszívesebben, mivel a névkincsnek ez a leginkább hagyományörző része az, amely alapján képet alkothatunk arról, hogy a Kárpát-medence egyes részeire megérkező magyarság milyen nyelvű népességet talált ott. Kiss Lajos a név- és nyelvtörténeti kutatásoknak ezen a leginkább ingoványos, legveszélyesebb területein is biztos lábbal mozog: a nyelvi tényeken alapuló következtetései mindig józanok és mértéktartóak. Távol áll tőle az e kérdéskörben nem ritkán tapasztalható tudósi mentalitás, amely a vágyakhoz, elképzelésekhez szabja az adatokat, tényeket.

Ebben az időszakban a közszavakkal kapcsolatos szótárirói tevékenységhez is visszatér. Nagy szerepe volt az akadémiai nagyszótár tervének újraformálásában, a munkálatokat

a nyugalomba vonulása előtti években – értékes lexikográfiai tapasztalatait kamatoztatva – a Nyelvtudományi Intézetben néhány évig ő maga irányította. Nagy szolgálatot tett azzal is, hogy a Hadrovics–Gáldi-féle orosz–magyar nagyszótár anyagát – amelyen hosszú évtizedeken át nyelvtanulók és tanárok generációi nőttek fel – éveken át tartó aprólékos és fáradtságos munkával átdolgozta, korszerűsítette.

Mindezek mellett pályája utolsó másfél évtizedében továbbra is vezető szerep jutott a helynév-etimológiának. A FNESz. kétkötetes kiadásának megjelenését követően is változatlan elkötelezettséggel és lendülettel foglalkozott ugyanis Kiss Lajos a Kárpát-medence helyneveinek etimológiai vizsgálatával. Ezeket többnyire különböző szempontok szerint csoportokba rendezve adta közre elsősorban a Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr hasábjain. Munkaszeretét jól mutatja az, hogy hátrahagyott kéziratai halála után hosszú tanulmányorozatban jelenhettek meg.

Nagy hasznára lenne a magyar tudományosságnak, ha ezekkel a FNESz. kétkötetes változatának megjelenése után született etimológiákkal kiegészítve és a szótár adatainak az időközben bekövetkezett változások révén szükségessé váló felfrissítésével megjelenhetne a Földrajzi nevek etimológiai szótárának immár utolsó, hatodik kiadása. Ez nemcsak a nyelvész szakma kötelező tisztelgése lehetne Kiss Lajos jelentős életműve előtt, hanem egész sor történeti tudománynak továbbra is fontos, megbízható támpontot adhatna a következő évek kutatásaihoz. Kiss Lajos tudományos pályájának értékét, jelentőségét mi sem mutatja jobban, mint ez a társtudományok széles körére gyakorolt, hosszú évtizedeken át tartó megtermékenyítő hatás.

HOFFMANN ISTVÁN
Debreceni Egyetem

Galgóczy Árpád

(1928–2022)

Életének 94. évében elhunyt Galgóczy Árpád József Attila-díjas műfordító, aki nem múlt érdemeket szerzett az orosz költészet és kivált Puskin műveinek magyar nyelvű megszólaltatásában és népszerűsítésében. Galgóczy még éretlen kamaszként belekeveredett egy szovjetellenes szervezkedésbe, aminek következtében éveket töltött különböző Gulag-táborokban. Viszontagságos sorsának ellenére, nyelvtelenségének és kulturális fogékonyságának segítségével életre szólóan megszerette az orosz nyelvet és költészetet. Noha önmagát nem tekintette költőnek, az évek során megszerezte és kiválóan érvényesítette azokat a költői eszközöket, amelyekkel képes volt tartalmilag és esztétikailag híven megszólaltatni nyelvünkön az orosz költészetet. 1995-ben jelent meg Társalgás Géniusszal című kétnyelvű válogatása tizenegy 19. századi orosz költő verseivel és az általa készített fordításokkal. Ezt követte a szélesebb merítésű Furcsa szerelem című válogatása a 18., 19. és 20. század orosz lírájából. (A kötet bővített második kiadása 2005-ben jelent meg) 2002-ben az Eötvös József Könyvkiadó A Volga felett címmel adta ki Galgóczy válogatott fordításait, közöttük nálunk kevésbé ismert nevek mellett olyan fontos költők műveivel,